

זיהוי הספר עליו העיר רצי"ה קוק זצ"ל בעניין היתר המכירה

בשנת תשס"א יצא לאור גיל' יד של כתב העת 'ניצני ארץ' מטעם ישיבת מרכז הרב, ובו בין-השאר נדפסו (בעמ' 28 ואילך) בפעם הראשונה מכתב-יד כמה עשרות הערות שכתב הרצי"ה זצ"ל בעניין היתר המכירה בשביעית. מדובר בהערות ביקורת על חיבור שכנראה נדפס בנושא השמיטה, אך עורכי 'ניצני ארץ' לא מצאו באיזה חיבור מדובר.

לא היה נראה לי סביר שרצי"ה יטרח ויכתוב הערות על חיבור נידח ולא ידוע, ולכן ביקשתי מהרב אחיקם קשת, מרבני ישיבת מרכז הרב וחוקר ב"מכון להלכה ומחקר שע"י ישיבת שבות ישראל", לבדוק עניין זה שוב. הוא יגע ומצא שההערות נסובות על החלק השני של 'ספר השמיטה' של הרב טוקצינסקי, בו הוא דן בהרחבה בעניין היתר המכירה.

בהקדמה לספר השמיטה מהדורה שנייה תשי"א¹ הרב טוקצינסקי כותב:

בשלהי תרס"ח העירני לראשונה הגאון הרידב"ז זצ"ל לערוך קונטרס פסקי הלכות שביעית שיהא שימושי לכל בית בישראל... שלחתי את הקונטרס בשנת תרס"ט להרידב"ז זצ"ל המציע ואחרי זה עוד לשלושה גאונים שבא"י הלא הם הגרא"י קוק זצ"ל הגרי"י דיסקין זצ"ל והגר"ח ברלין זצ"ל, וביקשתי מהם שיואילו לחוות דעתם על השאלות והספיקות, וגם להעיר מה שיש בידם להעיר על ההלכות... ויהי הקונטרס ההוא בשנת השמיטה התר"ע בעז"ה לחוברת הלכות שימושית לכל דורש הלכה. אחרי עבור עוד ארבע שמיטות, תחילת שנת השמיטה התרצ"ח, ערכתי בעזה"י מהדורה תניינא בהוספות ושינויים, וערכתי גם חלק שני המדבר על היתר הפקעת השמיטה ע"י מכירת הקרקעות. בשנת התרס"ט² לא חפצתי לנגוע במכירת הקרקעות, אמרתי אם האריות שבחבורה מגאוני הדור שבתקופה ההיא פחדו רבים מהם להורות הוראה זו, גם המורה הירושלמי חו"ז מו"ר הגרש"ס זצ"ל³ לא רצה שתצא הוראה זו בשמו ויעץ לפנות ראשונה לגדולי הדור אשר נקב בשמם,

1 מאז יצא הספר שוב פעמים רבות בהוצאת מוסד הרב קוק. ויש הבדלים קטנים בין המהדורות בעימוד וכדומה.

2 כאשר יצאה לאור המהדורה הראשונה של ספר השמיטה.

3 =חותני זקני מורי ורבי הגאון רבי שמואל סלנט זצ"ל.

וגם הגאונים המתירים ניגשו להיתר בלב נפעם, ראה ח"ב פ"א במכתבי הגרנ"צ אל הגאדר"ת, באתר דזיקוקין די נורא וביעורין דאשא מאן עייל בו. אולם לאחר שכבר הנהיגו גדולי הזמן בהדור העבר, וגם הגאונים הרבנים הראשיים דזמננו, את המכירה, ולא עוד אלא שעל רבני הארץ להשתדל כיום בהרבה לשכנע את האיכרים השמאליים, אלה שאינם מזדהים עם הדת, שיאותו גם הם להזדקק אל ההיתר למכור שדותיהם, שלא יכשלו ולא יכשילו באיסור עבודת האדמה ובאיסור אכילת פירות שביעית - בעונה שכזו ובמצב שכזה אי אפשר עוד להעלים עין מן המציאות. וניגשתי לפיכך עוד אז תחילת שנת תרצ"ח לברר גם את עניין היתר מכירת הקרקעות, אלא שמסיבת איחור הזמן להדפסתו ולהפצתו לכל הפחות בתוך שנת השמיטה נדחתה אז הדפסתו לשמיטה אחרת. כיום ערב השמיטה התשי"ב, היא השמיטה הראשונה למדינת ישראל המחודשת, אמרתי לא להחמיץ עוד את הוצאת הספר, ובהוספות ובתיקונים לפי המצב החדש. ומובן שאם כי העליתי בעז"ה גם את חוות דעת המערערים וגם את דעת המתירים, וגם לחוות דעה לא לאיש כמוני לקבוע ההלכה, שהרי אפילו גאוני הדור לא הנהיגו את המכירה אלא בתור הוראת שעה ולא למנהג קבוע. ההכרעה באופן קבועי צריכה לצאת מכנסיית רבנים גדולה מעין שכתב הגרנ"צ להגאדר"ת, ושגם הגרא"י קוק היה אומר כן.

כלומר, בשנת תרצ"ח החל לכתוב הגרימ"ט חלק שני לספרו שיעסוק בנושא היתר המכירה, אך בפועל הספר לא הספיק לצאת לאור לקראת שמיטת תרצ"ח, והשמיטה של שנת תש"ה חלה עוד בזמן מלחמת העולם השנייה וכנראה שאי אפשר היה להוציא את הספר בתנאים ששררו אז. לכן המהדורה החדשה של ספר השמיטה יצאה לאור רק בשנת תשי"א לקראת שנת השמיטה תשי"ב, כשהיא כוללת גם את החלק השני העוסק בהיתר המכירה. כנראה שלפני ההדפסה שלח הרב טוקצינסקי זצ"ל לרצ"ה זצ"ל טיוטא של החלק על היתר המכירה כדי שיעיר את הערותיו, שהרי קיימים הבדלים בין המקור כפי שהוא מצוטט אצל הרצ"ה לבין מה שנדפס בספר, וגם החלוקה לפיסקאות וסעיפים בדברי הרצ"ה שונה ממה שנדפס. למשל הפסקה שרצ"ה זצ"ל מציין ג.5 מופיעה בחלק השני של ספר השמיטה בפרק א סעיף ד [עמ' 50 במהדורת תשי"א, עמ' 50 במהדורת תשס"ו], ושם באמת תוקנו הדברים ע"פ הערת רבנו - במקום הנוסח הראשון שהרב קוק זצ"ל "הנהיג את המכירה באופן החלטי" נדפס "המשיך הגאון... את המכירה באופן סידורי, ונכנסה במסלולה עד היום". כך גם בקטע שרבנו ציין ב.2 כנראה שהיה כתוב "הראב"ד דקאוונא הצטרף

4 עורכי 'ניצני ארץ' כותבים שיש להם סיבות להניח שההערות נכתבו אחרי שנת תש"י, עיי"ש בהקדמתם לדברים.

להיתר", ובעקבות הערת רבנו תוקן בסע' ב שם [עמ' סד במהדורת תשי"א, עמ' ס במהדורת תשס"ו] "ואחריהם פרסם גם ראש ההוראה בגולה הגאון מוהר"ר יצחק אלחנן הגאב"ד קאוונא היתר מכירת הקרקעות למשך שתי שנים". החלק שדן בעניין אוצר ב"ד המסומן ע"י רבנו ה.8-7 מופיע שם בסעיף ה [עמ' ע, ובמהדורת תשס"ו עמ' סו. וראה להלן]⁵.

אין ספק שבחלק מהמקרים הערות רבנו הרצ"ה השפיעו על העריכה האחרונה של הדברים, אמנם דרוש עדיין לברר את היקף ההשפעה הזו על 'המוצר הסופי'. הידיעה שמדובר בהערות הרצ"ה על הטייטא של ספר השמיטה עשויה להוסיף הבנה בדבריו, והיא מראה גם את החשיבות שייחס הרצ"ה לדברים שנדפסו בספר זה.

* * *

ועוד הערה אחת. בספר השמיטה [מהדורת תשי"א עמ' ע, מהדורת תשס"ו עמ' סו] כתב רימ"ט:

ולכשנזכה ויתרומם הנוער וידע שיש מותר לאדם מן הבהמה, וישאף לתורת החיים המורה את דרכי חיי האדם - במצבנו העכשווי אין קושי רב לקיום השמיטה. יש אפשרות לסדר את חיי הארץ בשנת השבע באותם הסיודורים השיטופיים שהיו נהוגים לפנינו בשנת השבע, מכיון שרבו בכלל קיבוצים שיתופיים לכל השנים, ומכיון שמעיקרי הטעמים של השמיטה (והיובל) הוא להראות שאין לאדם קניו פרטי עולמי באדמת ארץ-ישראל השייכת בכללה לעם ישראל כולו במעגל חוזר בכל שבע שנים (כדברינו בראש הספר סוף ההקדמה) - הרי אפשר להחזיר את המנהג המובא בתוספתא שביעית ריש פ"ח "בראשונה היו שלוחי ב"ד יושבין על פתחי עיירות, כל מי שמביא פירות נוטלין אותן ממנו ונותנים לו מהם שעור מזונו והשאר מכניסים לאוצר שבעיר, הגיע זמן תאנים שלוחי ב"ד שוכרין פועלים ועודרין אותן ועושי אותן דבילה ומכניסין אותן לאוצר שבעיר, הגיע זמן ענבים שלוחי ב"ד שוכרין פועלים ובוצרין אותן ודורכין אותן בגת וכונסין ומוסקין אותן לחביות ומכניסין אותן לאוצר שבעיר, הגיע זמן זיתים שלוחי ב"ד שוכרין פועלים ומוסקין אותן לאוצר שבעיר ומחלקין מהן בערבי שבתות לכל או"א לפי ביתו". וכיום במדינת ישראל שר האספקה היה נוטל את היוזמה לידו בתור שליח ב"ד למלא התפקיד השיטופי הזה. ותצרוכת המזון שלא נזרעה בשביעית אוגרין אותה בשנה השישית לצורך שביעית, כפי שנהגו אז. ומה שיובירו את השדות בשנת השבע, זוהי לטובת הקרקע, שתחליף כח לפריון תנובתה לשנים הבאות.

5 יתכן שהציגו בדברי הרצ"ה מסמנים לעמוד ושורה בטייטא שקיבל, ועדיין צ"ע. לא היה לפניי כתה"י של רבנו הרצ"ה.

הרב טוקצינסקי קורא למעשה להנהיג מעין "אוצר בית דין" ממלכתי, אמנם בהבדל גדול ממה שמכונה היום 'אוצר בי"ד'. הוא ביאר את התוספתא בהתאם לפירוש הר"ש סירילאו שאוצר בי"ד נעשה בפירות שישית "ותצרוכת המזון שלא נזרעה בשביעית אוגרין אותה בשנה השישית לצורך שביעית כפי שנהגו אז", ולא כפירוש הרמב"ן (ויקרא כה, ז) שמדובר בטיפול של בית הדין ביבול השנה השביעית, פירוש שעליו סומכים כל הנוהגים לסמוך על אוצר בי"ד בימינו.

וז"ל הערת הרצ"ה על דבריו כפי שנדפסה בקובץ הנ"ל מכת"ק:

ה-7-8 על התוספתא ריש פרק ח' פירש הגאון "חסדי דוד" שאפשר שזה שייך רק בזמן שהשביעית היתה מדאורייתא, ועכשיו דאינה אלא דרבנן אין להקפיד כולי האי, - ועאכ"כ עכשיו בזמננו זה עם כל יסודות ההיתר השייכים לו. אמנם יתכן להשתמש בתוכנית כזו ביחס לפירות בתור חיזוק הזכר וההיכר לשביעית גם אחרי סידור המכירה לאפשרות העבודה והמסחר, כמו שסודרה בשמיטת (תרע"ו) [תרע"ן]⁶ מסירת-הפקר, וזהירות בטיפול הפירות, והחתמת ערך המחירים שלהם בהבלעה של טפולם החיצוני גם אחרי סידור המכירה [וא"כ יהא להם ערך גם בזהירות של קדושת שביעית אשר עליהם להלכותיהם]⁷. אך לאידך גיסא התנהגות כזו ביחס לפירות תהא קובעת להם את החלטת ערכם בתור פירות שביעית, שלא בהתחשבות עם הפקעת חיובם שלפי יסודות ההיתר של הוראות גאונים קשישאי והכרעתם להלכה ולמעשה⁸.

רבנו רצ"ה זצ"ל לא מתייחס למעשה להצעתו של רימ"ט זצ"ל לסידור אוצר בי"ד בפירות השנה השישית, אלא מתייחס לאפשרות להשתמש באוצר בי"ד כדרך לשיווק פירות שביעית שגדלו בשמיטה בקרקע שנמכרה ע"פ היתר המכירה. אפשר שכך הבין רבנו זצ"ל את ה'חסדי דוד', שבזמן ששביעית דרבנן אין צורך 'להקפיד כולי האי' בשיווק פירות שביעית, וגם אין צורך להחרים יבול שנמצא ביד 'סוחרי שביעית' ולחלקו דרך בי"ד. איננו יודעים מה היה נוסח הטיטא של דברי רימ"ט בנושא זה, ואפשר שבעקבות הערת רבנו זצ"ל שינה הרב טוקצינסקי את תוכן הפסקה והציע חלוקה ממלכתית רק של תוצרת עודפת של השנה השישית, כהבנת רש"ס בתוספתא וכנ"ל.

6 כצ"ל. כך הרב כותב את שנת תר"ע באגרות. שנת תרע"ו לא הייתה שנת שמיטה, ובשנת תרע"ו הרב היה באנגליה.

7 המשפט מופיע בסוף הקטע, אך נראה לפי התוכן שמקומו כאן. אולי הוא נוסף בגיליון והוכנס בטעות במקום הלא נכון.

8 במקור נוסף כאן המשפט שהקדמנו לעיל (ראה בהע' הקודמת) 'וא"כ יהא להם ערך גם בזהירות של קדושת שביעית אשר עליהם להלכותיהם'.